

«Я ПОБУВАЛА ВДОМА! СЕРЕД СВОГО РІДНОГО НАРОДУ»: ТУРКМЕНИСТАН У СПОГАДАХ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ

У статті аналізуються нарративні особливості спогадів Докії Гуменної про її перебування в Туркменістані («Дар Евдотеї», 1990), про екзотичну неповторність цього краю, його історії, побуту, культури. Письменниця знаходить безліч паралелей між туркменською й українською культурами, що давало їй можливість почувати себе в Туркменістані як на прадавній батьківщині, краще, ніж удома.

Ключові слова: Схід, Туркменістан, літературні й культурні зв'язки, екзотика, автентичність.

В статье анализируются нарративные особенности воспоминаний Доки Гуменной о ее пребывании в Туркменистане (Дар Эвдотеи», 1990), об экзотической неповторимости этого края, его истории, быта, культуры. Писательница находит множество параллелей между туркменской и украинской культурами, что давало ей возможность чувствовать себя в Туркменистане как на древней родине, лучше, чем дома.

Ключевые слова: Восток, Туркменистан, литературные и культурные связи, экзотика, аутентичность.

The article deals with the narrative features of Dokia Gumenna's memories of her staying in the Turkmenistan («Dar Evdoteyi», 1990), about the exotic uniqueness of this land, its history, everyday life and culture. The writer finds many parallels between the Turkmen and Ukrainian culture, which allowed her to feel in Turkmenistan as in the ancient homeland, better than at home.

Key words: East, Turkmenistan, literary and cultural relations, exotic, authenticity.

Бурхливий розвиток української літератури 1920-х років нерозривно пов'язаний із процесом особливого зацікавлення життям і культурою інших народів. Найчастіше, коли йдеться про українсько-зарубіжні літературні зв'язки цього періоду, згадують про творчі поїздки вітчизняних митців до країн Європи і в Туреччину, про рецепцію західноєвропейської культури, засвоєння здобутків «психологічної Європи» та розвінчання загниваючого світу капіталу і визиску [1; 5–7 та ін.]. Зацікавлення саме цим колом проблем суттєво посилювалося тоді й зараз літературною полемікою 1925–28 рр. І зовсім на периферії опинилися питання взаємин української літератури 1920-х – початку 1930-х років із культурами народів Сходу. Винятками були згадки про поїздку українських письменників до Туреччини та аналіз окремих текстів у загальному оглядові доробку того чи іншого письменника, в яких ішлося про життя, побут, культуру, процес «радянзації» народів Середньої Азії, Закавказзя, Китаю та ін. Але синтетичної праці, яка би узагальнювала особливості творів про Схід, досі не було.

Це виглядає дивним, якщо врахувати факт надзвичайного зацікавлення українських літераторів життям і культурою азійських народів, їх пробудженням, відродженням, яке породжувало асоціації з Євразійським ренесансом «ваплітян». Так, М. Терещенко став автором поеми «Цень-Цань» про китайського кулі, що гине за пролетарську революцію, В. Гжицький пише роман «Чорне озеро», І. Ле – «Роман Міжгір'я», М. Йогансен стає автором збірок нарисів «Подорож у Дагестан» і «Кос-Чагил на Ембі», переклади з літератур східних народів публікують П. Тичина, П. Панч (із японської) та багато інших, В. Мисик робить багато перекладів із перської мови, пише два збірники нарисів про культури Сходу. І цей перелік можна продовжувати. Зрозуміло, що східний матеріал, крім усього іншого, приваблював митців своєю екзотичністю, особливою увагою і повагою до Іншого, які утверджувалися в українській літературі 20-х років. Орієнтація літератури на читабельність (з різних причин: чи то під впливом популярної з середини 20-х теорії «сюжетності», чи то на основі тверджень В. Еллана-Блакитного про потребу популяризації теорії та здобутків

більшовизму в доступних формах, чи то з інших причин) теж сприяла активному залученню екзотичного матеріалу, особливо східного, який був значно привабливішим через свою невідомість і незвичність порівняно з «західним», європейським чи північноамериканським світом.

Наслідком особливого інтересу до Сходу стало створення в січні 1926 року Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС). При ВУНАС відкриваються мовні курси у Харкові, на яких протягом трьох років спочатку вивчалися перська, турецька чи японська мова, кожна з них поєднувалася з посиленням вивченням уже тоді дуже популярної англійської. На курсах засвоювали не тільки знання мови чи літератури, але і з суспільствознавства, культурології, релігієзнавства, історії східних народів, тобто ще тоді вирішувалися ті проблеми сходознавства, які актуальними є сьогодні у провідних ВНЗ України. На базі мовних курсів при ВУНАС у травні 1930 року утворюється Технікум сходознавства та східних мов.

У 1932 році слухачем курсів записалася Докія Гуменна. Зробила вона це майже випадково. Жодного її твору на той момент не друкували, бо опублікована збірка нарисів «Ех, Кубань, ти Кубань, хлібородная...» і не допущена до друку збірка «Листи з південної України» зустріли повний розгром із боку офіційної критики, що зразу ж ставило хрест на письменницькій кар'єрі. Від нічого робити Д. Гуменна зацікавилася Сходом під впливом розповідей Василя Минка про залюбленість у східну культуру Василя Мисика. Після розмови з останнім письменниця остаточно вирішила записатися на мовні курси. Особливо її приваблювало те, що після закінчення курсів передбачалося двомісячне стажування безпосередньо на території нації, чію мову слухач вивчав.

Про навчання на курсах і стажування Докія Гуменна залишила детальний звіт у книзі спогадів «Дар Евдотеї» (опублікована у 1990 році). «Разом узяті, вони яскраво, саме у *художньо-мемуарній* формі, відтворюють драматичні суспільно-політичні процеси, що перейшли крізь долю Д. Гуменної» [4, с. 437]. До відтворених «яскравих процесів» належать і особливі орієнтальні зацікавлення українців.

На момент вступу Докії Гуменної на мовні курси Технікуму сходознавства і східних мов спектр їхніх послуг суттєво розширився. Як уже зазначалося, початково засвоювалися на курсах японська, арабська, перська і турецька мови. У 1932 році вже поглиблено вивчалися мови і культури народів Середньої Азії, які мешкали на території СРСР – узбецька, туркменська, таджицька та ін. Д. Гуменна записалася студіювати туркменську мову, хоча спочатку дати собі звіт, чому обрала саме цю мову, письменниця до поїздки на стажування не могла.

Стажування, поїздка до далекого краю, яка власне й стала метою навчання на курсах, була овіяна романтично-чарівним ореолом, тому Докія Гуменна з таким піднесенням готувалася до неї.

Коли нарешті прийшов час відправитися в Середню Азію, письменниця, яка не знайшла жодного співрозмовника для душі у кількадедній подорожі, почувала себе щасливою і повною від одної можливості побачити якийсь чарівно-прекрасний край. І середньоазіатська, насамперед, туркменська реальність її не розчарувала. Для цього були причини як злободенного, так і позачасового характеру.

Уже до осені 1932 року Україна суттєво потерпала від браку продуктів, продукти видавалися квотовано, за карточками, та й вибір навіть у Харкові, тодішній столиці, був надзвичайно бідним: «на перше соя, на друге соя і на третє соя...» [2, с. 142]. Чутки лякали голодом і в республіках Середньої Азії, проте «що далі від України, то щедріше виносили люди до вагонів харчі на продаж» [2, с. 139], а в самому Туркменістані «ніякого харчового напруження, не так, як на Україні» [2, с. 142]. І далі Д. Гуменна перераховує щедрі дари бідної, напівпустельної туркменської землі.

Одначе зовсім не харчове багатство й різноманіття найбільше приваблювали письменницю в Туркменістані. Докія Гуменна прагне постійно відзначити екзотичну неповторність цього краю, відтворити його історію, етнографію, світогляд населення якомога повніше. Вона постійно будує свою розповідь на порівнянні, на паралелях чи контрастах. Так, письменниця відзначає високий рівень моралі місцевого населення, серед якого майже немає ніякої злочинності. Уночі вона без проблем добралася від залізниці до містечка Семенджик, знайшла нічліг, і «ніхто мене не зачепив і пальцем, ні словом...» [2, с. 147]. На цьому тлі дуже непривабливо виглядають радянські «люди-європейці», один із яких (не хто-небудь, а агроном) поцупив у поїзді валізу письменниці.

Ще одна приваблива риса, на якій постійно акцентує увагу Докія Гуменна, – надзвичайна гостинність туркменів. Це стосується не тільки нічлігу і харчування. Для гості робиться виняток, і вона сидить на почесному місці під час вечері з чоловіками, в той час як жінки не мають права бути присутніми в юрті. Більше того, навіть для басмачів письменниця з України, отже, представниця радянської влади, є недоторканною, бо вона є гостею. Щоправда, ця гостинність, виявилось, має межу. Коли Докія Гуменна відмовилася вийти заміж за свого провідника Ораза, «на ранок зустрів мене мороз обструкції всього роду, ніхто зо мною не говорив і навіть не було води очі промити» [2, с. 153]. Рід для туркменів значить більше, ніж гість.

Туркмени для письменниці не є одноликими. Вона повідомляє про те, що всього є десять племен, які формують туркменську націю, причому найбільше плем'я теке, іранського походження, суттєво відрізняється від тюркського племені йомудів. Це стосується зовнішності й одягу. Це стосується і способу занять. Теке не покинули колись безземні простори зрошуваних родючих земель, котрі тепер у

більшості замело пісками. Вони й далі працюють переважно на землі, вирощуючи в оазах бавовник і смачнющі фрукти й овочі, екзотичні для української письменниці: виноград, «такий смачний, що ніякі одеські чи кримські виногради не доженуть» [2, с. 142], персики й морелі (абрикоси), дині, звичніші помідори, городину тощо. Йомуди ж і далі залишалися кочівниками, до чого спонукало сезонне дозрівання трави і злаків навесні в пустельних пісках, влітку й восени – у передгір'ї Копет-Дагу. Відповідними є й харчі. «Вже тут не було такої розкоші, як виноград, дині та персики, але були сушені ізюм та урюк. Основне тут – баранина» [2, с. 148]. Краса туркменських килимів справила таке незабутнє враження на письменницю, що після повернення в Харків вона, не маючи змоги купити хоч якийсь із них, розфарбувала тканини і створила їх муляж, завісивши ними двері на згадку про чарівний край.

«Соціалістичні перетворення» насправді мало змінили уклад життя туркменів, лише на зміну напівкупаційній царській адміністрації прийшла адміністрація партійно-радянська. Боротьба басмачів, яка успішно тривала до відтвореного 1932 року, переконувала, що ті користувалися підтримкою місцевого населення й мирно співіснували з ним. Провідник Ораз, комсомольський працівник, майже нічого не розповідає про здобутки і перетворення від діяльності радянської влади, зате з захопленням розповідає про аламан, тобто традиційні набіги тюрків на землеробів-іранців, і було це все ще зовсім недавно. Кордон поки теж був поняттям умовним, що дало можливість письменниці побачити афганський караван і, відповідно, афганців. Традиційним залишається побут, звичаї, хоча нове життя вже вносить певні зміни. Так, місцеві вчителі у Казанджіку живуть у гуртожитку, але приїжджає мати вчителя Овеза з величними жєстами, які переконують Д. Гуменну в залишках матриархату в Туркменістані, й на подвір'ї школи дуже швидко виростає юрта, в яку поселяється не лише мати-кочівниця, але й уже «окультурені» вчителі. Навіть на руднику, де працює місцевий пролетаріат і частково вже руйнується традиційний уклад, усе одно ключові звичаї залишаються недоторканими.

Докія Гуменна не має жодного упередження до представників різних азійських племен і народів, яке часто є притаманним для європейців. Навпаки, в їх описах відчувається захоплення традиційною чи специфічною красою місцевого населення: «Вони (текінки. – *М. В.*) мають правильні, дуже пропорційні риси. Я навіть бачила синьооких руських туркменок [...] тут саме проживали європейці з синіми очима та русим волоссям [...]»; «Але ж гарні (афганці. – *М. В.*) бо! Чудова людська раса! Очі величезні, блискучі, профілі орлині, зуби виблискують перлами, вираз якийсь дико-шляхетний. Я ж то на них роздивлялася та задивлялася! Чи є ще де така краса?»; «О, ці (йомуди. – *М. В.*) вже монголісти! Широко розплескані лица. Не стрункість, а розвалькуватість [...] Воду вони носять на головах у глеках [...] І коли йде така постать, а

синій бурунджок її має на вітрі, то видається, що вона зійшла з картини біблійного змісту» [2, с. 146, 147, 148].

Особлива увага Докії Гуменної відводиться туркменському лексикону, що не є дивним для письменниці та слухача курсів туркменської мови. У спогадах наводяться екзотизми, які повинні відтворити побутово-етнографічні реалії, що не мають відповідника в українській мові. Це можуть бути предмети одягу (койнек; дон, який ми би неправильно назвали халатом; тапи; бурунджок). Особливу цікавість викликають ті слова, які мають відповідники в українській: Каракуми (Чорні Піски) – українське село Карапаші (Чорні генерали), карі очі, карі коні; місто Казанджік біля круглого, як казанок, озера – й українське слово «казанок»; узун-кулак (довге вухо, тобто швидке поширення чуток із вух у вуха) – й українське слово «кульчики» та назва села Узин (довге), в якому колись осіли тюрки.

Тут постає ще одна особливість спогадів Д. Гуменної: вона не заиклюється лише на туркменській екзотиці, а вписує мову, побут, зовнішність, культуру цього народу в загальносвітовий контекст, знаходячи паралелі між поважним старцем із посохом на вулиці Ашхабада і біблійним патріархом Авраамом («ця сценка має тисячі і тисячі літ!»), жіночим головним убором тапи й одягом царіць Хорезму і «єгипетською фараонесою» Нефертіті. Місто Мерв, яке знаходиться в напівпустельному регіоні, зроджує роздуми про колишню розкіш місцевого царства – Бактріани, про край Айр'янем-Веджо, який дав світові Заратустру. Письменниця робить припущення про спорідненість туркменських теке і масагетів із західно-чорноморськими даками й гетами.

Але найперші паралелі, які намагається знайти українська письменниця, – це, безперечно, паралелі з рідним краєм. Уже йшлося про мовні спостереження Докії Гуменної. Вони доповнюються повідомленням, що на рідних для письменниці Таращанщині й Жашківщині розкидано чимало тюркських слідів, мовних і топонімічних. Це і згадувані Карапаші, Узин, «а за цим почали сотатися й інші назви [...] Ташлик, Кагарлик, Сабадаш, Колтуй...» [2, с. 151]. У своєму вилицюватому обличчі Гуменна теж убачає тюркський «слід».

На той момент письменниця переживала доволі важкий період, коли офіційна критика і партійні органи цькували її за згадані збірки нарисів, багато колишніх товаришів і друзів відвернулися від неї. До цього додавалися нещирість, дріб'язковість із боку колег, нерозуміння з боку рідні, негаразди в особистому житті. Усе це залишилося на українській території. Відчуття свободи, яке зродилося в Туркменістані, та спорідненості з тюркським світом призводять до парадоксального твердження, що тут, у Середній Азії, вона, Докія Гуменна, почуває себе не лише як удома, а навіть краще, ніж удома.

До такого підсвідомого висновку письменниця доходить уже в перший день перебування в

Ашхабаді, знаходячи собі пояснення, чого ж вона вибрала курси туркменської мови (пояснення дуже суб'єктивне, хоча Д. Гуменній воно видається досить фундаментальним): «Аж тут мені блиснуло, чого я так рвалася до Туркменістану, саме до нього, а не до інших середньоазійських країн. То це ж я в гостях у моїх далеких родичів, відділених якимись тисячоліттями. Їхні брати й свати подалися в мандри зеленими європейськими просторами, докочувалися аж до Поросся й там осіли, мої предки. Хто сказав, що є на світі якась депресія, якась нудьга і всяке інше чортовиння? Я аж тремчу фібрами життя й неуситимою цікавістю!» [2, с. 141]. Відчуття перебування в гостях змінюється на враження, ніби авторка спогадів удома. «Я відчувала дивно: все мені тут рідне. Це таке незвичайне почуття! Я ж змалку скрізь відчувала себе чужою, а тут – навпаки! Наче вернулася додому. Все навколо було мені своє, привітне, – гостро цікаве. І це почуття не покидало мене весь час, раз-у-раз вибухало» [2, с. 142].

Якщо у попередній цитаті спорідненість багато в чому є наслідком екзотичності, цікавості до незвичного, письменниця почуває себе «**наче** (виокремлення моє. – М. В.) вернулася додому», то в наступній цитаті вона – вже вдома, почуває себе навіть краще, ніж на Батьківщині: «Не мала я тоді багато знань про барвисту й багату минувшину цього краю, але чарував він мене безмежно. Кожна деталь! Може тому так подобалась мені ця країна, що не було тут остогидлого стандарту, а все зберігає свою відмінність. Інша планета! І чи не дивно? Тож скрізь я відчувала свою чужість. Навіть у своїй родині із сестрами – чужа. З сільськими родичами – наче душею своя, а насправді – чужа. В місті – рішучо чужа, нема ніякого споріднення. Ніде. А тут рідне все!» [2, с. 147]. І розділи про туркменські враження вчоргове, ніби як підсумок, завершуються повідомленням про найщасливіший період – спілкування з рідними для української письменниці людьми і рідною для неї культурою. «Але Туркменістану не можу забути, так мені було там прекрасно. Я побувала вдома! Серед свого рідного народу!» [2, с. 153].

Ще в Туркменістані Д. Гуменну приваблювали місцеві легенди про те, що в пісках Каракумів засипано чимало архітектурно вишуканих та багатих міст, і вона була схильна вірити в них. У крайньому разі, так вона писала через багато років у спогадах. Після повернення з Туркменістану вона наполегливо намагалася знайти матеріали про цю республіку та її культуру, однак зведеної інформації, конкретно про туркменів, а не про Середню Азію загалом, у 30-ті роки знайти було майже неможливо, тільки окремі статті про «вільних жінок Сходу». Навіть і така інформація не стала марною. Посидивши її з власними

спостереженнями, Докія Гуменна написала пізніше цілий цикл оповідань («Ніяз і Гюллер», «Перший іспит кочовницького сина Чари» і «Кайтарма»).

А справжньою розкішно для письменниці стали опубліковані уже в післявоєнні роки в СРСР монографії С. П. Толстова «По следам древнехорезмийской цивилизации» (1948) і В. І. Саріаніді «Тайны исчезнувшего искусства Кара-Кумов» (1967). До цього додавалися матеріали американських археологів, які біля Ашхабаду «розкопали поселення з IV тисячоліття до н.е., типу нашого трипільського, з розмальованою керамікою, хліборобським знаряддям, глиняними хатами, також розмальованими...» [2, с. 146]. Тому Д. Гуменна не могла оминати середньоазійську, і зокрема туркменську, минувшину, коли писала свої культурологічні дослідження, спрямовані на пошук спільних витоків української нації та інших народів світу. Вона не могла розраховувати на велику кількість «туркменських» ілюстрацій, але те, що знайшла, намагалася використати максимально. Наслідком цього у «Родинному альбомі» стали три ілюстрації середньоазійських артефактів – зображень коней і вершників, котрі не мали чіткого національного прив'язання [3, с. 227, 234, 236].

Проте були ще три ілюстрації, які мали чітку туркменську ідентифікацію. Це відтворення артефактів, знайдених при розкопках поселення Намазга-депе (Намазга-тепе) в Туркменістані, за 7 км від залізничної станції Ка-ахка. Разом із Алтин-депе це були основні центри міської цивілізації давньосхідного типу, часів мідного і бронзового віку. Розкопки Намазга-депе розпочалися у 1952 році. Ті три ілюстрації стали ностальгійними відгомонами «туркменського» стажування Докії Гуменної.

Письменниця постійно залишалася українкою, які би лиха її не переслідували. Проте вона завжди виявляла велику повагу до представників інших націй, до інших культур, які не можуть загрожувати рідній культурі – тільки збагачувати її. Саме цим Докія Гуменна керувалася, коли планувала свою поїздку в Туркменістан. Цей край перевершив усі її сподівання – своєю екзотичністю, автентичністю, самодостатністю. А найбільше він її привабив внутрішньою духовною спорідненістю не лише з нею особисто, але і з її рідною культурою. Цькування Д. Гуменної на українських теренах, особисті негаразди, про які вона могла на певний час забути в Середній Азії, поєднавшись із неповторними туркменськими враженнями, зродили цікавий парадокс: письменниці здавалося тоді, що Туркменістан, його жителі, культура, краєвиди для неї ближчі, рідніші, ніж в УРСР. Найцікавіше, що й через більше ніж півстоліття Докія Гуменна залишала дотримуватися того самого відчуття й переконання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васьків М. Очима України : рецепція Заходу українською романістикою 20-30-х років / Український роман 1920-х – початку 1930-х років : генерика й архітектоніка : [монографія] / М. С. Васьків. – Кам'янець-Подільський : ПП. Буйницький О. А., 2007. – С. 57–65.
2. Гуменна Д. Дар Евдотеї : Іспит пам'яті / Докія Гуменна. – Книга друга : Жар і крига. – Балтимор-Торонто : «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. – 346 с.
3. Гуменна Д. Родинний альбом / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1971. – 352 с.
4. Погрібний А. Образ, увиразнений листами (Д. Гуменна) // Поклик дужого чину / Анатолій Погрібний. – К. : ВЦ «Просвіта», 2009. – С. 427–438.
5. Сулима М. Література і культура Німеччини на сторінках видань українських футуристів // Книжниця у семи розділах : літературно-критичні статті й дослідження / Микола Сулима. – К. : Фенікс, 2006. – С. 237–242.
6. Сулима М. «Поїдеш далеко, побачиш багато...» // Книжниця у семи розділах : літературно-критичні статті й дослідження / Сулима Микола. – К. : Фенікс, 2006. – С. 190–202.
7. Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті : у 5 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1987. – 568 с.

© Васьків М. С., 2011

Дата надходження статті до редколегії 27.05.2011 р.